

معرفی و بررسی منظومه حماسه‌ای تاریخی نویافته تاریخ شاه‌عباس یکم (با تأکید بر تاریخ محلی مازندران)

شهرام قلی‌پور گودرزی*

دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه پیام نور، مرکز تحصیلات تکمیلی، تهران، ایران.

محمدرضا نصیری** (نویسنده مسؤول)

استاد دانشگاه پیام نور، سازمان مرکزی، تهران، ایران.

هوشنگ خسرو بیگی***

دانشیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور.

محمد شکری فومشی****

استادیار دانشگاه ادیان و مذاهب قم

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۶/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۸/۲

چکیده

نسخه‌های خطی، در مجموعهٔ میراث مکتوب ایران، از جای‌گاهی ویژه برخوردارند. بخش اعظم تحول اندیشه‌ای پیشینیان ما از طریق این نسخه‌ها بدست ما رسیده است. اهمیت شناسایی، احیا و انتشار نسخ خطی به‌عنوان منابع مهم تاریخی، ادبی، فرهنگی و نیاز به منابع جدید تحقیقاتی برکسی پوشیده نیست. هدف از نگارش این مقاله، معرفی نسخه نویافته و منبع جدید که نام اصلی آن دانسته نیست و ما آن را با نام منظومه حماسی تاریخی تاریخ شاه‌عباس یکم/ منظومهٔ فتوحات شاه‌اسماعیل می‌شناسیم. این اثر که به بیان وقایع تاریخی سیاسی ایران، بویژه مازندران و حکومت محلی مرعشیان و دیگر حاکمان محلی خودمختار شمال ایران در عصر صفویه، می‌پردازد، برای تاریخ‌نگاری مازندران بسیار اهمیت دارد؛ شاعر گم‌نام این منظومه، تمام وقایع مهم تاریخ ایران، تا عصر خویش را به نظمی نوین درآورد. در این منظومه نوآوری‌هایی دیده می‌شود که در تاریخ‌نویسی «مازندران» پیشینه نداشت. مقاله حاضر به شناسایی و واکاوی نسخه، با تأکید بر تاریخ محلی دارالمرز می‌پردازد.

کلید واژه‌ها

نسخه خطی، تاریخ شاه‌عباس یکم، منظومه‌های حماسی تاریخ محلی، مازندران، صفویه.

*.shahram326@gmail.com

** sarasadeqi@yahoo.com

*** ir.ac.pnu@beigi_k

****mshokrif@gmail.com

مقدمه

یکی از کهن‌ترین گونه‌های ادبی در تاریخ ادبیات که به توصیف دلآوری‌ها و رشادت‌های قهرمانان ملی می‌پردازد، حماسه نامیده می‌شود. حماسه در لغت از واژه «حمس» به معنای «دلیری و شجاعت» است و در اصطلاح ادبیات و اشعار فارسی؛ اثری داستانی، روایتی است که تعدادی از آن‌ها بیان واقعیت‌های مقدس تاریخی است و بسیاری از آن‌ها با زمینه‌ای قهرمانی و رنگ قومی و ملی و یا خیالی، با سبکی فاخر نگاشته می‌شود. در ادبیات کهن فارسی بیش‌تر حماسه‌ها منظوم هستند.

منظومه در تعریف عام آن، شعر بلندی است که حول محوری خاص می‌گردد و بیش‌تر به بیان داستان یا ماجرای می‌پردازد؛ از این‌رو می‌توان آن را شعر روایی دانست. منظومه‌سرایی عمری به درازای تاریخ شعر دارد. تاریخ شعر و به تبع آن منظومه در ایران با *اوستا* و *گائاه‌ها* آغاز می‌شود. قدیمی‌ترین منظومه‌های پهلوی عبارت‌اند از: *جاماسپ نامک*، *ایاتکار زریران*، *یشت‌ها* (انوشه، ۱۳۷۶: ۱۲۸۰/۲).

تاریخ‌نگاری محلی، حوادث و روی‌داده‌های نواحی مختلف ایران در دوره‌های مختلف تاریخی پس از اسلام را دربر می‌گیرد. نویسندگان تاریخ‌های محلی تحت‌تأثیر حکمرانان و سلسلهٔ حکومت‌های محلی دست به نگارش تاریخ زده‌اند. هر یک از منابع تاریخ محلی ایران بازنویسی و پیروی از منبع یا منابع پیشین خود است. این مهم در کنار خلأ نسبی موجود در مطالعات تاریخ‌نگاری محلی، از عمده دلایل معرفی نسخه تاریخ شاه‌عباس یکم، است. *منظومهٔ حماسی تاریخی تاریخ شاه‌عباس یکم/ منظومهٔ فتوحات شاه اسماعیل*، مشتمل بر ۸۰۰ صفحه، وقایع مختلف تاریخی، سیاسی ایران است؛ که نسخهٔ منحصراً به‌فرد آن به شمارهٔ ۴۷۶۹ در گنجینهٔ کتاب‌خانه و موزهٔ ملی ملک نگهداری می‌شود؛ که از وقایع سال‌های ۹۷۸ و ۹۹۶ ق، یاد شده و تا وقایع تاریخی اوایل سلطنت شاه‌سلطان حسین صفوی را دربر دارد. این منظومهٔ حماسی در پژوهش‌های تاریخی، بویژه تاریخ‌های محلی به‌جهت این‌که گزارش‌های مفیدی علاوه بر اوضاع تاریخی، شرایط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ارائه می‌دهد؛ از اهمیت اساسی برخوردار است؛ در این نسخه، تمام داده‌های تاریخی، به‌صورت منظوم بازتاب یافته است. این ویژگی به‌جهت روی‌کرد تازه شاعر در تبیین تاریخ محلی، مآخذ یاد شده را از سایر مآخذ تاریخی این منطقه برجسته‌تر می‌سازد. این منظومه تاکنون به‌صورت نسخهٔ خطی باقی مانده و هیچ‌گونه چاپی از آن صورت نگرفته است. متن هر صفحه از نسخهٔ اساس تقریباً بیست بیت و در مجموع حدود شانزده‌هزار بیت در قالب مثنوی و تحت‌تأثیر *شاهنامهٔ فردوسی* سروده شده است. از نظر لفظ در سطحی نازل‌تر از آن قرار دارد اما از نظر محتوا اثری

درخور اعتناست.

بحث و بررسی

۱- تاریخ‌نگاری منظوم حماسی محلی

تاریخ‌نگاری محلی تا قرون نخستین هجری به زبان عربی و از اواخر قرن پنجم هجری به زبان فارسی بوده است (ناجی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۱۲). نویسندگان تاریخ‌های محلی تحت تأثیر حکمرانان و سلسله حکومت‌های محلی دست به نگارش تاریخ زده‌اند و در آثار خود به منطقه، ناحیه، شهر و دیار خود افتخار کرده‌اند (اشپولر^۱ و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۸۳). برخی بر این عقیده‌اند که تاریخ‌های محلی از ظهور و فروپاشی حکومت‌های بزرگ الهام گرفته‌اند و احتمالاً واکنشی بر تمرکزگرایی حکومت‌های بزرگ بوده‌اند (ناجی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۱۳).

۱-۲ منظومه‌های حماسی تاریخ‌نگاری محلی

نخستین بار تاریخ‌نویسی حماسی محلی در ایران از نواحی شرقی شروع شده است. آثاری چون *تاریخ سیستان، احیاء الملوک شاه‌حسین بن ملک غیاث‌الدین محمد، وقایع بیهق ابن فندق، تاریخ نیشابور ابن‌البیع ابوعبدالله محمدحسین عبدالله نیشابوری، تاریخ‌نامه هرات* اثر سیف بن محمد بن یعقوب هروی، و دیگر آثار نمونه‌هایی از آن هستند (ناجی و دیگران، ۱۳۸۹: ۲۸۴). مهم‌ترین منظومه‌های حماسی تاریخ‌نگاری محلی عبارت‌اند از: *باوندنامه*، مؤلف کتاب نامعلوم است. ابن‌اسفندیار در کتاب خود به نخستین منظومه حماسی تاریخی مازندران به نام *باوندنامه* اشاره‌ای کرده که به نام بنیان‌گذار آل باوند و شاید برخی جانشینانش بر سر زبان‌ها بوده، تدوین شده است (رضانی پاجی و عنایتی، ۱۳۹۳: ۱۵). به نوشته ابن‌اسفندیار مؤلف کتاب، از نویسندگان عهد «اسپهبد حسام‌الدوله شهریار بن قارن» (حکومت ۵۰۱-۴۶۶ هـ.ق) است (ابن اسفندیار، ۱۳۴۸: ۴). بنابراین نویسنده کتاب از مورخان قرن پنجم هجری می‌باشد (ابن اسفندیار، ۱۳۴۸: ۴). از این کتاب متأسفانه هیچ نسخه‌ای در دست نیست. به گفته ابن اسفندیار؛ *باوند نامه* به نظم بوده است. باید اذعان کرد که ما در این مورد با کتابی منحصر به فرد در میان تاریخ‌های محلی ایران تا سده هفتم هجری روبرو هستیم. کسروی نیز درباره این کتاب به این مهم اشاره کرده است (کسروی، ۱۳۵۲: ۶).

تاریخ منظوم مازندران، نوشته ملاعزیزالله قمی است. میرتیمور در نگارش *تاریخ خاندان مرعشی*، سی‌وهشت بار از ابیات این اثر بهره برد که نشان می‌دهد او، منظومه عزیز قمی را در دست داشته است (الهی، ۱۳۸۵: ۱۱۲-۱۱۸؛ خراسانی فدایی، ۱۳۷۳: ۱۳۶). آخرین

^۱ Spuler

بیتی که میرتیمور مرعشی از او نقل می‌کند مربوط به حوادث سال ۹۹۱ق، است که نشان از حیات او تا آن زمان دارد. عزیز قمی در مثنوی بلند خود بخشی از تاریخ مازندران را به پیروی از فردوسی در بحر متقارب به نظم کشید. اگرچه میرتیمور می‌نویسد که آن را به صورت کتابی مستقل در آورد، از نام آن هیچ یاد نمی‌کند (مرعشی، ۱۳۶۴: ۱۷۰).

جنگ‌نامه کشم (قشم)، منظومه‌ای است درباره جنگ کشم، شرح و وصف جنگ‌های امام قلی‌خان بیگلربیک فارس، سردار شاه‌عباس صفوی با پرتغالی‌ها. سروده قدری در قرن یازدهم هجری (وثوقی و خیراندیش ۱۳۸۴: مقدمه).

حرون‌نامه (هرمزنامه)، سروده «قدری» از شاعران قرن یازدهم هجری از اهالی فارس منظومه‌ای است مربوط به وقایع بعد از فتح قلعه قشم و دلاوری‌های سپاهیان ایران (صفا، ۱۳۳۲: ۵۷۹-۵۸۰).

گلزار سعادت، از تأثیر تبریزی (۱۱۲۹-۱۲۰۴ق) که در وصف سعادت‌آباد اصفهان است. این منظومه در ۵۲۷ بیت می‌باشد (خزانه دارلو، ۱۳۷۵: ۱۹۱).

جمشیدنامه، از خلیل زرگر که از شاعران معاصر جمشیدخان اسحاقی، چهارمین شاهک سلسله اسحاقی گیلان است (همان: ۲۶۰).

جنات عدن، از عبدی بیک شیرازی-نویدی (۹۲۱-۹۸۸ق) است. خمسه سوم که مشتمل بر توصیف و تعریف از شهرستان قزوین، با ۴۱۳۲ بیت است (همان: ۴۱۲).

واقعہ وفس، از میرمحمد باقر وفسی است. منظومه‌ای در حدود ۲۰۰ بیت که در زمان شاه‌طهماسب دوم با موضوع لشکرکشی به خانک پاشا به اراک می‌باشد (خزانه دارلو، ۱۳۷۵: ۵۵۷).

۲- مشخصات نسخه

عنوان اثر در لبه نسخه ذکر شده است. عنوان منظومه حماسی تاریخی تاریخ شاه عباس یکم/ منظومه فتوحات شاه اسماعیل نسخه منحصر به فرد آن به شماره ۴۷۶۹ در گنجینه کتاب‌خانه و موزه ملی ملک نگهداری می‌شود. این اثر، به قطع ۱۷/۷ × ۲۸/۴ سانتی‌متر، با ۳۹۷ برگ و مشتمل بر ۸۰۰ صفحه، هر صفحه ۲۰ سطر، بیش از ۱۶۰۰۰ بیت در کل نسخه، به زبان فارسی و خط نستعلیق بر کاغذ سمرقندی و مجدول به طلا تحریر شده است. نسخه مزبور، که سرلوح مذهب خراب، عنوان و نشان شنگرف و رکابه دارد، با جلد میشن/ پوست گوسفند قهوه‌ای روشن تجلید شده است. نویسندگان نامعلوم، اما به خط سیداحمد الحسینی خلیفه در سال ۱۱۳۲ق، کتابت شده است؛ هیچ بعید نیست نویسندگان و کاتب یکی باشند. این نسخه با بیت زیر آغاز می‌شود:

سزای سر حرف هر تاجدار
 بود آن سر مسند پرده دار
 (نسخه، ۱)

و با بیتی که در آن از سلطان حسین، آخرین شاه صفوی و هم عصر شاعر، یاد شده، به انجام می‌رسد:

ز چتر دل افروز سلطان حسین جهان باد تا قاف روشن چو عین
 (نسخه، ۸۰۰)

منظومه مزبور در قالب مثنوی، دارای وزن عروضی و در بحر متقارب است. از مهم‌ترین ویژگی آن، بیان شیوا و ساده وقایع تاریخی به زبان لطیف شعر و توجه به نکات ریز آن وقایع است. اشعار منظومه از نظر ادبی ضعیف؛ اما ارزش‌های تاریخی آن بسیار است. در صفحه نخست آمده: «قطع و سطر کاغذ سمرقندی مجدول، مذهب، جلد ساغری گنج و میان ترنج‌دار طلافش دولت‌خانه مبارکه ششم شهر جمادی سنه ۱۱۳۲ق، ماه جمادی اولی در خزینه عامره جمع» است. نسخه در ۱۸ اردیبهشت ۱۳۳۱ در کتاب‌خانه ملک ثبت شد.

در پایان نسخه آمده «کاتبه کم‌ترین غلام‌زادگان سیداحمد الحسینی الخلیفه نواده عالی جاه صدرخاصه شریفه. تمت فی ۲۱ شهر ربیع الاول سنه ۱۱۳۲ق». یوم دوشنبه شب عید رمضان المبارک و یوم [؟] ۱۷۲ق.

۲-۱ مهرهای نسخه

در صفحه نخست و پایانی نسخه و برخی صفحات نسخه دو نوع مهر به شکل های مربع و بیضی شکل است. سجع مهر مربع صفحه نخست: «لاله الله الملك الحق المبين عبده محمد علی». مهر داخل نسخه «عبده محمد حسین». مهر بیضی آخر نسخه: «لاله الله الملك الحق المبين الراجی محمد علی بن الحسین ۱۲۹۷» می‌باشد.

۲-۲ زمان تألیف اثر

تاریخ کتابت نسخه چنان که از نام این اثر مشخص می‌باشد مربوط به زمان سلطنت شاه اسماعیل تا مرگ شاه عباس اول است. هم‌چنین مؤلف نسخه، وقایع دوره زمانی ظهور و حکومت مرعشیان تا ۱۰۳۷ق، درگستره سرزمین‌های شمالی ایران را به شعر بیان نموده است.

۲-۳ ویژگی‌های رسم الخطی نسخه

با توجه به این که کتابت نسخه مربوط به قرن دوازده هجری است، رسم الخط آن اختلاف چندانی با رسم الخط امروزی ندارد. بنابراین، ویژگی‌های رسم الخطی خاص این نسخه شامل موارد زیر است:

-نگارش یک‌سان «ب» با «پ»، «ز» با «ژ»، «گ» با «ک».

- پیوستن حرف اضافه «به» و متمم «با»، «بسر»، «بعرض» و
- حذف «ه» غیرملفوظ. «نامها» به جای «نامه‌ها» و
- در متن نسخه املائی برخی کلمات مانند: «یرش» به جای «یورش»؛ «اوزیک» به جای «ازیک»؛ «استنبول» به جای «استانبول»؛ «علیقولی» به جای «علیقلی» و ... فراوان آمده است. شاید به اقتضای شعری بوده باشد.
- کلماتی مانند: خوار، خواست، حویزه، تاشکند در متن به صورت خار، خاست، هویزه، تاشکنت آمده است.

این اثر نیز مانند دیگر نسخه‌های خطی از افتادگی و کاستی عاری نیست. در برخی موارد صحاف بوقت جزوبندی، اوراق نسخه را پس و پیش کرده و رکابه نسخه نیز در مواردی هم خوانی نداشته است. همچنین در نسخه کلمات زاید در ابیات با قلم قرمز، خط خورده است. گویا شاعر یا شخصی دیگر آن را ویرایش نموده است.

۳- درباره سراینده

تذکره‌نویسان از زندگی این شاعر، اطلاعی بدست نداده‌اند. از مجموعه اشعار شاعر همین قدر معلوم می‌شود که او شاعر قرن دوازدهم و از مرعشیان دوره صفویه بوده که از مازندران توسط شاه‌عباس به اصفهان کوچیدند. در اشعار موجود هیچ‌گونه اشاره صریحی نسبت به نام، وضعیت جسمی، سال‌های زندگی و وضعیت خانواده اش وجود ندارد. کلیه اطلاعات بدست آمده با توجه به آنچه در اشعارش آمده می‌باشد. هم‌چنان که آمده، هیچ بعید نیست نویسنده و کاتب نسخه، یکی باشند و سیداحمد الحسینی خلیفه، مؤلف و کاتب آن باشد. شاعر ضمن شعر سید نظام الدین بن سید قوام الدین بن سید محمد بن سید مرتضی بن سید علی بن کمال‌الدین بن میرقوام الدین را از اجداد این کمترین ذکر کرده که به تشویش و آشوب مازندران در سال‌های ۸۷۰-۸۷۲ ق، بسوی صفهان رفت و با تبارش در کلباد وطن کرد. همو می‌آورد که چون مازندران بی‌نظم شد کار نظامی‌گری را برگزید و رو بسوی اصفهان کوچید.

شاعر در ذکر احوال ملوک نور از جمله ولایت رستم‌دار بلاد جبال مازندران می‌آورد:

کیومرث بن بیستون ز آن نژاد	به نزد تمــــر رفت و کرد انقیاد
که بنتش بود ام سید قوام	که او را خلــــف بود سید نظام
که این خــــادم شرع را انتساب	به آباء علــــویست با آن جناب

(نسخه، ۷۵۵)

همو در بیان قطع صلح نمودن سیدعبدالله و کشته‌شدن او به تیغ انتقام سیدزین‌العابدین و سلطنت و وقایع ایام دولت او می‌آورد:

دل سخت عبــــدالله آن نحو بود	که امی خودش مرتضی را نمود
به زــــندان او بود عمش قوام	که فرزند او بود سید نظام

که او بود از اجساد این کمترین
 چو پرگشت بی انتظام آن دیار
 بسوی صفاهان جنت نشان
 به کلباد شد با نژادش مقیم
 که در آن محله است تا این زمان
 به تشویش از آشوب آن جاقرین
 جلا کرد از آن جا نظام اختیار
 شد این جنتش چون بدل زان جنان
 که هست از محلات شهر قدیم
 توطن بسی را از آن دودمان
 (نسخه، ۱۸۰-۱۸۱)

اسکندریک امیرنظام الدین، نامی را از اجداد میرزا رفیع الدین محمد آورده که از حوادث ایام به صفاهان آمده بود (اسکندر بیک، ۱۳۹۰: ۱۰۴۰/۲). «امیر نظام الدین علی بن امیر قوام الدین محمد در زمان شاهرخ میرزا بن امیر تیمور گورکان از مازندران به اصفهان نقل فرموده. ایشان را دو پسر بود: امیر علاء الدین حسین و امیر قوام الدین محمد که والده ماجده اش صبیۀ سید زین العابدین علی الیهادی الکلباری است و سید مشارالیه به دستور آبا و اجداد به درویشی و عبادت باری تعالی راغب و مایل در کسوت سلطان ابراهیم ادهم بوده اند و مرید بسیار داشته اند. ولادت ایشان در شب بیست و هفتم رمضان سنه ۸۴۶ق، واقع شده و پادشاهان زمان و امرای عالی شأن اعتقاد تمام به آن جناب داشته اند و املاک و رقبات بسیار وقف فرموده اند که حق التولیت آن ها را گرفته صرف معیشت خود می فرموده اند و آن چه تحصیل می فرموده صرف درویشان و فقرا می کرده اند و از آن جناب دو پسر باقی مانده است: امیر نظام الدین علی و امیر عبدالقادر» (هاشم میرزا، ۱۳۷۹: ۳۸-۳۹).

همچنین شاعر در بیان «ختم فرمودن خاقان گیتی ستان سفر پنج ساله را به شکرانه فتوحات آن سفر به زیارت ثامن خلفای خیرالبشر» می آورد: «میرزا علاء الدین حسین مشهور به خلیفه سلطان این میرزا رفیع الدین، محمد خلیفه مرعشی حسینی شریف موسوی صدر ممالک ابن افضل العلماء والمجتهدین فی زمانه شجاع الدین محمود بن خلیفه سید علی مشهور به خلیفه سلطان ابن خلیفه الخفا اصفهان و نواحی خلیفه هدایت الله بن خلیفه الخلفا علاء الدین حسین بن سید نظام الدین محمد مهاجر از مازندران وساکن اصفهان ابن سید قوام الدین محمد ساکن مازندران ابن سید محمد والی مازندران که احوال او و آباء او به تقریب این که اجداد کرام عظام امی شاه گیتی ستان و ملوک مازندران بوده اند مفصلاً مذکور شده» (نسخه، ۴۳۹).

شجاع الدین محمود بن علی حسینی مازندرانی اصفهانی از علمای شیعه در اوایل قرن یازدهم هجری است که نامش در طبقات اعلام الشیعه آمده و از او به عنوان جد خلیفه سلطان (سلطان العلماء آملی متوفای ۱۰۶۴ق) و شیخ اجازه حسین بن حیدر حسینی کرکی عاملی یاد شده است، اما در کتاب الدرریعه تألیفی از وی معرفی نشده است (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۱/۵۵۴).

گفتنی است میر شجاع الدین محمود مازندرانی طبع شعری داشته و نمونه هایی از

اشعار وی در جنگ‌های خطّی آمده است. از جمله در جنگ تقی‌الدین حسینی کاشانی، نسخه خطّی شماره ۱۰۶۶ مرکز احیا قم (حسینی، ۱۳۷۷: ۳/۲۹۹-۳۰۰).

۳-۱- زمان زندگی شاعر

کتابت نسخه در ۱۳۲ق، زمان حکومت سلطان حسین است. شاعر در تخریب مقبره میر بزرگ توسط اسکندر شیخی و مرمت آن اثر آورده که: بود جاری آن خیر تا این زمان که سلطان حسین است شاه جهان ز دین داریش هست در هر دیار بناهای خیرش برون از شمار که بادش به تخت سلیمان مکان بود تا در آفاق شاهنشهان (نسخه، ۸۰)

با توجه به ابیات ذکر شده، شاعر تا زمان حکومت شاهسلطان حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ق)، می‌زیست و شاهد مرمت آن بقعه بوده است. وی در وصف شهر فرح آباد و قصور و باغات آن می‌آورد:

درین عصر گردید در اصفهان	نظیری به از خود برایش عیان
که سلطان حسین سلیمان سریر	بنا کرد شهر نوی دلپذیر
دو سمتش عطا کرد شاه جهان	زمینی به هر یک ز نام آوران
که از بهر خود بوستانی وسیع	نمایند آباد و قهری رفیع
نصیب من قاصر از آن زمین	عمارت شد و گلشنی دل‌نشین

(نسخه، ۱۵۴)

از ابیات فوق چنین استنباط می‌گردد که شاعر در زمان شاهسلطان حسین، در اصفهان از نام‌آوران و جیره‌خواران بوده و زمینی در فرح‌آباد اصفهان از سلطان حسین دریافت کرده است. اما از او در منابع تاریخی، به‌عنوان یک شخص حکومتی و دولتی نام برده نشده است.

۳-۲- انگیزه‌های شاعر

شاعر مقصود خویش در سرودن اشعار این مجموعه را بیان فتوحات و شرح احوال شاه‌عباس می‌آورد. وی در بیان افتتاح داستان فتح بلاد واقعه در دشت مازندران به‌ذکر مجملی از احوال سید قوام‌الدین مرعشی مشهور به امیرکبیر و میربزرگ می‌آورد:

ز سادات مرعش بلند اختران	که بودند اجداد گیتی ستان
که مقصود اصلیت از این کتاب	بیان فتوحات آن کامیاب
که شاه جهان راست جد پدر	که تا حشر باد از نگین بهره ور
سزاوار بود آن که در این مقام	شود شرح احوال ایشان تمام
که بودند اجدادجّات شاه	به دین پروری گشته روشن چو ماه

(نسخه، ۷۵۸)

در آن یورت بنشانند با خویشان
تواضع نمود و سخن باز کرد
کمال آمد آن جا چو بی انجمن
به درد دل خویش آغاز کرد

کسی از مهران چلاوی نبود مگر باشد اجساد ما را جنود
 که از عهد کسری ست تا این زمان ز ما حاکم ملک مازندران
 (نسخه، ۷۷۰-۷۷۱)

۳-۳- آثار شاعر

شاعر در بیان احوال جمعی از ملوک گاوباره می آورد که شرح آن دودمان را قبلا در فتح نور آورده است.

چو یک فرقه شد والی کوهسار شمس آن دوده گوباره اش اشتهار
 در آن دودمان داشت دولت ظهور به نحوی کسه شد گفته در فتح نور
 (نسخه، ۲۰۱)

پس از جست و جو درباره فتح نور، یک رساله دو صفحه ای با عنوان شرح تصرف قلعه نور در ولایت رستمدر سنه ۱۰۰۶ق، در نسخه ۲۶۶۵ کتابخانه مجلس فریم های ۲۶۳ و ۲۶۴ بدست آمده که در فهرست این کتابخانه ج ۸ ص ۴۲۳ معرفی شده است با این ماده تاریخ:

آینه ذات توبو بود و نور قیاس تقدیر ازل چنین شده شکر و سپاس
 از هجرت تاریخ چو غین آمد و قاف سرتاسر آفاق بگیرد عباس
 از یادداشت انتهای متن بر می آید که این گزارش از فتح قلعه نور در سال ۱۰۰۸ق، نوشته شده است. در این مجموعه نیز نامی برای مؤلف یافت نشد.

در نسخه منظومه حماسی تاریخی تاریخ شاه عباس یکم/ منظومه فتوحات شاه اسماعیل در گوشه سمت چپ، پایین صفحه پایانی، مشابه همین ماده تاریخ با عبارت ذیل آمده است: « قاف اسم کوهیست که به تمام دنیا احاطه کرده است و قاف به حساب اجد صد است و در این بیت ایهام هست که می تواند مراد این بود که تا صدسال کم از شعاع چتر دولت شهریار عالم منور [؟] و می تواند مراد بود که سایه چتر سلطنت اش از همه طرف به کوه قاف رسد و تمام عالم را به نور عدل منور فرماید.»

۳-۴- گرایش مذهبی

شاعر در ابیات متعدد، انتساب خویش را به سادات مرعشی مازندران نشان داده است. گرایش شیعی شاعر در تدوین این منظومه بی تأثیر نبوده و شاعر به وقایع حکومت مرعشیان و حوادث مربوط به قدرت یافتن سید قوام الدین مرعشی و فرزندانش در مازندران توجه جدی داشته است.

۳-۵- دانش و معلومات علمی

شاعر می کوشد در سراسر منظومه، با بکار بردن ماده تاریخ های متعدد، از آن به منزله یک امتیاز برای خویش بهره گیرد؛ تکنیکی که اغلب شاعران را یارای دست یازیدن بدان نیست. ماده تاریخ از ظرافت های فنون شعری است و اغلب آن را جزء صنایع

مستظرفه، مانند موسیقی و نقاشی می‌دانند.

۳-۶- ممدوحان

شاعر در سراسر منظومه به مدح و ستایش سادات مرعشی مازندران و شاهان صفوی با اختصاص القابی چون: شاه قزلباش، صاحبقران، پادشاه عالی‌جاه برای شاه‌اسماعیل صفوی، شاه جنت مکان برای شاه طهماسب، شاه گیتی‌ستان برای شاه‌عباس اول، شاه سکندرنشان برای شاه‌صفی اول، صاحبقران برای شاه‌عباس دوم؛ سلیمان سریر برای سلطان حسین می‌پردازد.

۳-۷- اشعار دیگر شاعران

در حاشیه صفحه ۲۹۵ نسخه، سه رباعی نوشته شده که یکی از آن متعلق به رفیع مشهدی است.

شعله را میل به آمیزش خس بسیار است ور نه در زیر فلک منت کس و کس بسیار است ور به ناخوش گذرد نیم نفس بسیار است (نسخه، ۲۹۵)	نگه گرم تو با اهل هوس بسیار است مهر [؟] باید که بدو نیک ز هم بشناسد عمر اگر خوش گذرد زندگی خضر کم است
--	---

حسن بیگ قزوینی اصل معروف به رفیع مشهدی، از گویندگان قرن یازدهم هجری قمری بود. رفیع مشهدی در ۱۱۰۰ق، درگذشت. نسخه مورد نظر هم در ۱۱۳۲ق، کتابت شده است (نصرآبادی اصفهانی، ۱۳۱۷: ۲/۲۶۸).

۴- ویژگی‌های تاریخی اثر

منظومه حماسی تاریخی فتوحات شاه اسماعیل درباره حوادث و اخبار عهد شاه اسماعیل ثانی در نقاط مختلف ایران، از لار فارس، جنگ با ازبکان، وقایع آذربایجان و... می‌باشد. در این نسخه، تمام داده‌ها و اطلاعات تاریخی، به صورت منظوم بازتاب یافته است. این ویژگی به جهت روی کرد تازه شاعر در تبیین تاریخ محلی، مآخذ یاد شده را از سایر مآخذ تاریخی این منطقه برجسته‌تر می‌سازد. مهم‌ترین وجه تمایز این منظومه نسبت به سایر کتاب‌های تاریخ محلی شمال ایران، توجه شاعر به وقایع حکومت مرعشیان و به جهت گزارش حوادث مربوط به قدرت یافتن سید قوام الدین مرعشی و فرزندان در مازندران و زوال آن‌ها و هم‌چنین به قدرت رسیدن کیابیان در گیلان و ارتباط آن‌ها با سایر حکمرانان محلی است که در سایر متون تاریخ عمومی و سلسله‌ای دیده نمی‌شود. شاعر از توصیف و روایت وقایع فراتر نمی‌رود و علت‌یابی حوادث و روی داده‌ها و نیز روابط درونی پدیده‌ها و حوادث در آن‌ها دیده نمی‌شود. از ویژگی‌های دیگر نسخه، توجه به شرح حوادث، روی داده‌ها، جشن‌ها، آیین گذشته باستانی و خاندان حکومت‌گر مازندران و گیلان نظیر؛ جشن‌های لیلیم، آب‌پاشان، مهرگان، گاوبارگان، ذکر اولاد جاماسب، گیلان‌شاه، پادوسبانان است. اشعار، لغات محلی و اصطلاحات بومی، آیات

و احادیث در این اثر به چشم نمی خورد. ناظم اثر از منابع مهم عصر صفوی بویژه دوران شاه اسماعیل و منابع تاریخ محلی مازندران، مستقیم و غیرمستقیم بهره گرفته است. در این اثر بیشترین توجه شاعر، معطوف به مسائل سیاسی و نظامی خاندان صفوی و سادات مرعشی است که برای رسیدن به قدرت سیاسی مبارزه کرده اند.

۵- انگیزه تاریخننگاری و بینش تاریخی شاعر

در سرایش اشعار این منظومه حماسی، شرایطی حاکم بوده که در مراحل مختلفی چون گزینش اخبار و روایات و انتقال آن به مخاطب بی تأثیر نبوده است. گویا انگیزه اصلی شاعر، کسب افتخار برای منطقه خود بوده، ضمن آن که معتقد بودند روی دادهای سرزمینشان، شایسته ضبط در تاریخ می باشد. شاعر منظومه در کنار علاقه مندی به حفظ تاریخ، نتوانست انگیزه های قومی و ملی خود را پنهان کند. او با یادکردی از پادشاهی پادوسبانیان در مازندران به بیان عداوت دیرینه آنان با مرعشیان می پردازد. وی علاقه مندی به نیاکان و سلسله سادات و وصف افتخارات آنان را به تأسی از کتاب تاریخ طبرستان و رویان و مازندران به نظم نشان می دهد. وفاداری به حکومت صفویان، پای گاه و منزلت اجتماعی و سیاسی او نیز از عوامل تأثیرگذار بر روی کرد شاعر مورخ دارد. عدم توجه به کروئلوزی^۱ و ترتیب زمانی وقایع، اقتباسی بودن اثر که بیش تر تحت تأثیر جو حاکم و اقتدار صفویان و منابع در دسترس او از معایب و نقائص این منظومه تاریخی است.

نتیجه گیری

شناسایی، احیا و انتشار نسخ خطی به عنوان منابع مهم تاریخی، ادبی، فرهنگی و نیاز به منابع جدید تحقیقاتی برکسی پوشیده نیست. منظومه حماسی فتوحات شاه اسماعیل (۹۸۴-۹۸۵)، که منظومه ای تاریخی است؛ در حوادث و اخبار عهد شاه اسماعیل ثانی و بیش تر ناظر به وقایع جنگ های مازندران است؛ در آن از سنوات ۹۷۸ و ۹۹۶ یاد شده است.

این منظومه حماسی تاریخی، مشتمل بر اشعار در قالب مثنوی است، که به بیان وقایع تاریخی، سیاسی ایران بویژه مازندران و حکمرانی مرعشیان و دیگر شاهک های شمال ایران در عصر صفویه می پردازد. از مهم ترین ویژگی های این نسخه عبارت انداز: بیان شیوا و ساده وقایع تاریخی به زبان لطیف شعر و توجه به نکات ریز آن وقایع، که در کم تر منابع دیگر ترسیم شده است. از زوایای پنهان مانده این کوشش، عدم دسترسی به نام دقیق شاعر است.

^۱ Chronology

شناخت دقیقِ زمانِ زندگی، علل و انگیزه‌های سرودن منظومه، آثار و منابع دسترسی شاعر، در این گفتار بسنده می‌نماید، ولی یافتن نام دقیق شاعر نیازمند واکاوی بیش‌تر تذکره‌ها و منابع دیگر است.

از مهم‌ترین یافته‌های مورد بحث این مقاله، ارائه بینش و روش تازه، انگیزه‌ها و نگرش شیعی مؤلف منظومه و تأثیر گزارش‌های این منظومهٔ تاریخی، در شناخت تاریخ حکومت صفویه و تاریخ نگاری محلی شمال ایران است. پژوهش حاضر ضمن استفاده از همه دست‌آوردهای پژوهش‌های پیشین، کوشیده با اتکا به ماهیت تاریخ نگاری منظوم و بینش و روش مؤلف این نسخه، ابعاد و زوایای ناشناخته این مناطق را بررسی کند و با معرفی و ارائه نسخه نویافته درباره وقایع شمال ایران، دریچه‌ای تازه به تاریخ شمال ایران بگشاید.

فهرست منابع

- آقا بزرگ تهرانی. (۱۴۰۳). *طبقات الاعلام الشيعه*، تحقیق علی نقی منزوی، بیروت: مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ابن اسفندیار کاتب، حسن. (۱۳۴۸). *تاریخ طبرستان*. ج ۱، تصحیح عباس اقبال، تهران: پدیده خاور.
- اشیولر، برتولد و دیگران. (۱۳۸۸). *تاریخ نگاری در ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.
- الهی، یوسف. (۱۳۸۵). *مجموعه مقالات درگستره مازندران*. دفتر پنجم، تهران: رسانش.
- انوشه، حسن. (۱۳۷۶). *دانش نامه ادب فارسی*، ج ۲، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- *تاریخ شاه اسماعیل دوم / منظومه فتوحات شاه اسماعیل*، (۹۸۴-۹۸۵). ش ۴۷۶۹، سال کتابت ۱۱۳۲، کاتب: سیداحمدالحسینی خلیفه نواده صدرخاصه شریفه، زبان فارسی، تهران: کتابخانه ملی ملک.
- ترکمان، اسکندربیک. (۱۳۹۰). *تاریخ عالم آرای عباسی*. به کوشش فرید مرادی، تهران: نگاه.
- حسینی، سیداحمد. (۱۳۷۷). *فهرست نسخه های خطی مرکز احیا میراث اسلامی*، قم: مرکز احیا التراث الاسلامی.
- خراسانی فدایی، محمد بن زین العابدین. (۱۳۷۳). *تاریخ اسماعیلیه (هدایه المؤمنین الطالبین)*. به تصحیح و اهتمام الکساندر سیمیونوف. تهران: اساطیر.
- خزانه دارلو، محمدعلی. (۱۳۷۵). *منظومه های فارسی*. تهران: روزنه.
- رضائی پاجی، علی و علی اکبر عنایتی. (۱۳۹۳). *تاریخ مازندران از آغاز تا جمهوری اسلامی*. ساری: شلفین.
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۳۲). *حماسه سرایی در ایران*. تهران: امیرکبیر.
- کسروی، سیداحمد. (۱۳۵۲). *کاروند کسروی*. به کوشش یحیی ذکاء، تهران: شرکت سهامی کتاب های جیبی با همکاری فرانکلین.
- مرعشی، میرتیمور. (۱۳۶۴). *تاریخ خاندان مرعشی*، تصحیح منوچهر ستوده، تهران: اطلاعات.

- ناجی، محمد رضا و دیگران. (۱۳۸۹). *تاریخ و تاریخ نگاری*. تهران: کتاب مرجع.
- نصرآبادی اصفهانی، میرزا محمدطاهر. (۱۳۱۷)، *تذکره نصرآبادی*، تهران: ارمغان.
- نظم و نثر. (فتح قلعه نور). ش ۲۶۶۵، فریم‌های ۲۶۳ و ۲۶۴، زبان فارسی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- وثوقی، محمدباقر و عبدالرسول خیراندیش. (۱۳۸۴). *جنگ‌نامه کشم و جرون‌نامه*. تهران: میراث مکتوب.
- هاشم میرزا، سلطان. (۱۳۷۹). *زبور آل داود*، تهران: میراث مکتوب.

خوانش حماسه نو در عاشقانه‌های مهدی اخوان ثالث

رسول معصومی*

دانش آموخته دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران.

شهین اوجاق علی زاده**

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران. (نویسنده مسؤول)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۸/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۳/۲۰

چکیده

اخوان ثالث شاعری است که به حق لقب حماسه‌سرای نوپرداز در کنار شاعرانی چون شاملو و سیاوش کسرای را به خود اختصاص داده است. زبان حماسی او خاصّ خودش می‌باشد که تلفیقی از حماسه کهنه و نو است و نشان از تسلط او بر متون نظم و نثر قدیم و جدید دارد. در این مقاله آثار او در شش بخش «واژگان و ترکیب‌ها، ساختار، صحنه و فضا سازی، زینت‌ها، روحیه‌سازی و لحن و اسطوره» و شانزده قسمت «به‌گزینی واژگان و اصطلاحات، ترکیب‌های وصفی و اضافی، آغاز و پایان، ساختار کهن دستوری، عشق و مبالغه، فضا سازی، تضادّ و تناقض، وزن و ردیف، تناسب لفظ و معنا، خردورزی، گروه‌بندی جمعی، ستیزه‌جویی اهریمن و اهورا، روایت‌گرایی، قهرمان‌پروری و شهادت پیروزمندانه» مورد بررسی و تجزیه و تحلیل توصیفی قرار گرفته و به این نتیجه رسیده است که مهدی اخوان ثالث نه تنها شاعری حماسه‌سرا، بلکه شاعری با ویژگی‌های خاصّ حماسه نو می‌باشد. بعضی از آثار او مانند: آدمک، خوان هشتم، آن‌گاه پس از تندر، قصه شهر سنگستان، کتیبه و باغ من حاکی از تسلط او بر حماسه‌سرایی می‌باشد.

کلید واژه‌ها

اخوان ثالث، حماسه نو، ساختار، زینت، اسطوره.

* rasoolmasoomi601@yahoo.com

** alizade@riau.ac.ir